

UOT-811.512.1

Səhifə:12-16

<https://doi.org/10.59849/2663-8967.2025.1.12>

Minaxanım Nuriyeva (Təkləli)
Azərbaycan Dövlət Pedaqoji Universiteti
filologiya elmləri doktoru, professor
e-mail: proftomris@gmail.com
ORCID. 0000-0002-4985-8134

RUS DİLİNDƏ “BAŞMAK” TÜRK SÖZÜ VƏ ONUN TERMİNOLOJİ İMKANLARI

XÜLASƏ

Məqalədə mənşəcə türk dillərinə məxsus mühüm geyim növlərindən birinin – ayaqqabı, çəkmə növlərindən birinin adını bildirən “başmaq~basmaq” sözünün Şərqi slavyan dillərində işləndiyi, bir çox yüz illiklər boyunca olduqca geniş dairələrə nüfuz etdiyi göstərilir. Sonralar texniki istiqamətlərdə inkişaf edərək rus dilində müxtəlif mədəni-texniki terminlərin yaradılmasında – tormoz başmağı, sütun başmağı, dəmiryolu başmağı, jelonka başmağı, frezer başmağı, kəmər başmağı və əyləc başmağı kimi onlarla termin yaradıcılığında iştirak etməklə texniki terminologiyayı genişləndirdiyi izah edilir. Yazıda tanınmış rus ədəbiyyatı nümayəndələrinin əsərlərindən və rus ədəbi dili lüğətlərindən seçilmiş nümunələrlə Rus dilində istifadə olunan ümumişlək səciyyəli “başmaq” sözü və onun terminləşmə imkanları aşkara çıxarılmışdır.

Açar sözlər: *başmaq, türk, texniki, rus, termin, memarlıq.*

Giriş: Şərqi Slavyan dillərində işlənən və bu dillərə keçdiyi vaxtdan bəri bir neçə yüz illər boyu istifadə müddətincə öz aktuallığını yenə də saxlamaqda olan türk mənşəli sözlərin mühüm bir qismi həmin dillərdə ümumişlək sözlər səciyyəsində işlənməklə bərabər terminləşmə imkanı da qazanmışlar. Bu dildə *kolpak*, *maqazin*, *arkan*, *kulak*, *badya*, *kapot*, *tovar*, *karman* söz-terminləri qəbilindən sayılan və bu xüsusda etnolinqvistik araşdırmaya cəlb etdiyimiz *başmaq* lüğəvi vahidi Şərqi Slavyan dillərində, başlıcası rus dilində (türkizmlərə dair nümunələr rus ədəbi-bədii mətnlərindən seçildiyi üçün adətən, bu dilə üstünlük verilir) daima işlək söz olmuşdur. Şərqi slavyan dillərində, əsasən rus dilindəki minlərlə türk mənşəli sözlər Türk-çağatay dilindən alınmışdır [5, I, s.139]. *Başmaq* sözünü seçməmiş heç də təsadüfi deyildir. Belə ki, başmaq (ба́шмак) rus dilində özünün terminləşmə funksiyasının zənginliyi ilə seçilir. Bu dildə işlənilmə tarixinə baxılırsa, yazılı qaynaqlarda ilk dəfə şəxsin ləqəbi kimi – qasid Danilo Başmaq (1447) olaraq qeydə alınmışdır. Söz həqiqi mənasında isə XVI əsrdən (İlk dəfə IV İvanın əmlakının 1582-ci il qeydiyyatından) məlum olmaqla rus dilində sıx şəkildə işləndiyi müşahidə edilir.[7, s.140] Bu söz ilkin semantikasına görə ayaqqabı, geyimin bir növü mənasını ifadə etməklə çox geniş istifadə edilmişdir: ...обе девицы надели желтый шляпки и красные *баумки* что бывало у них только в торжественных случаях (Пушкин. Гробовщик); Из карет поминутно вытягивались то стройная нога молодой красавицы, то гремучая ботфорта, то полосатый чулок и дипломатический *баумак* (Пушкин. Пиковая дама). Rusiyanın türk regionları arasında Penza, İvanovo, Perm vilayətlərinə bağlı Başmakovo adlı yaşayış məntəqələri ilə bir sırada türk mənşəli rus antroponimləri içərisində də Başmaq, Başmakov, Başmaçkin fəmiiliya və təxəllüslərə rast gəlinir.

Rus məişətində möhkəm yer tutan türk mənşəli ayaqqabı növləri (*чувяк*, *бапуш*, *каблук*, *чирики*, *чеверик*, *чедыги*, *чебот*, *мысти*, *сапог*, *ичиг*, *бутырлык*, *сандалиш*, *бахилиш*, *байпак*, *базлык/буздук* [7,s.111] içərisində xüsusi yeri olan “başmaq” türkizmi bundan başqa bir sıra frazeoloji ifadələrin tərkibində də istifadə olunaraq mənasını daha da genişləndirmişdir. Misallara diqqət yetirək: ...чтоб ты против желания всякого обязан был работать мне на хлеб, на *баумки*, детям на одеяла? (Лесков. “Островитяне”). Bu cümlədə “*баумак*” zəruri yaşayış vasitəsi kimi göstərilmişdir. Bununla yanaşı “təsir altında olmaq”, “ixtiyarı özündə olmamaq”[3,

370; 4, 49] və bu kimi mənalara ifadə edən birləşmələrin tərkibində işlədilir: Общее мнение было то, что Пьер был *под башмаком* своей жены, и действительно это было так. С самых первых дней их супружества, Наташа заявила свои требования... Пьер удивился требованиям своей жены, но был польщен ими и подчинился им. (Толстой. Война и мир). Bu leksik vahid iradəsiz, qətiyyətsiz adam mənasında söyüş, təhqiredici söz kimi işlədilmişdir [Sandurova]:- Старый *башмак*! Чтобы этот человек был без меня? (А.Островский. Счастливый день). “Башмаки каши просят” – dağılıb köhnəlmək mənasında: положим, у Сонечки *башмаки* каши просят, а у Гришутки из пальто вата давно вылезла, – рассуждает мать семейства... (Куприн. Студент-драгун). “Исранский башмак” – bu ifadə əslində ayaqqabı, başmaq növünü bildirməkdən çox tarixi söz olub, qədim cəza üsulunun adını bildirir və ilkin mənasını da obrazlı ifadə kimi göstərəcəyimiz ifadələrin tərkibində saxlamışdır. A. Hertsen universiteti qurtarıb onu tərk edərkən keçirdiyi məmnuniyyət, azadlıq hisslər ilə əlaqədar yazırdı: *Исранский башмаки*, шнуровавшие души, лопаются, и фантазия гуляет на свободе. (Вах: Т. Пасчек. “Из дальних лет”).

Rus bədii dilində işlənən “брачный башмак” ifadəsi məzmunca həmin birləşməyə yaxındır: ...все может быть поправлена и один только тяжелый *брачный башмак* с ноги уж не сбросишь (Лесков “Тысяча душ”). Bu söz rus dilində digər məişət əşyasının adı kimi də istifadə olunur: Опрятная постель с красным шерстяным одеялом, подушка в белой наволочке, даже *башмачок* для часов, стол, покрывало... все в ряд лежали часовые инструменты (Чехов. “Бабы царство”). Həmçinin, Şərqi slavyan dillərindəki bir çox türk mənşəli sözlər kimi rus ədəbi dilindəki “yüngül ayaqqabı növü” başmaq (bашмак) türkiyəli – arqo səciyyəsinə: “axmaq, bəsit adam” [8, s.218] olaraq işlənməklə öz zəruri söz dəyərini sübut etməkdədir. Bu vəziyyət türk mənşəli lüğəvi vahidlərin rus dilinin öz sözləri kimi çox zəruri, həm də sadə və təbii keyfiyyətini göstərir. Eyni halı türk mənşəli sözlərin sürəkli terminləşmə imkanları qazanmasında da görmək olur. Təbii ki, sözlərin terminləşməsi prosesi dilin terminoloji qatında özünü göstərən mühüm semantik hadisə hesab edilməklə dilin lüğət tərkibinin zənginləşməsində terminlər müasir dövrdə müstəsna əhəmiyyət daşıyır [9, s.7].

Cəmiyyətdəki yeniliklər, ictimai- siyasi hadisələr, elmi-texniki və təsərrüfat- mədəni sahələrin inkişafı ədəbi dildə zəngin dil nümunələri yaranmasına səbəb olur. Müşahidələr göstərir ki, elmi inkişaf məfhumların da sərhədlərini genişləndirir. Dilin terminoloji leksikasının inkişafını bu istiqamətdə izlədikcə termin – məna və anlayış münasibətlərinin həmişə aktual olduğu aydın olur. Təbii ki, belə olan halda sözün sərbəstliyi, bir neçə mənada işləklik qabiliyyətinə malik olduğu önə çıxır. [13, s.60]. Lakin cəmiyyətin sürətli inkişafı ilə bağlı olaraq elmi nailiyyətləri ifadə edən çoxlu sayda yeni-yeni elmi, texniki anlayışlar meydana gəlir ki, onların hamısını xüsusi dil vahidləri ilə operativ şəkildə ifadə etmək bəzən mümkün olmur. Ona görə də... artıq hazır şəkildə mövcud olan dil vahidlərinə yeni mənalara verməklə yeni əmələ gələn anlayışların adlandırılması məqsədilə onlardan istifadə edilməyə ehtiyac yaranır. [9, s.7] Qeyd edək ki, dildə işlədilən sözlərə yeni məna vermək yolu ilə termin yaradılması ən məhsuldar yoldur. Bu mənada başmaq “*башмак*” sözünün rus dili terminologiyasına da geniş mənada daxil ola bildiyini görə bilərik. Özünün texniki terminoloji mənasında daha çox işləndiyini nəzərə alsaq, sözün altlıq, dayaq mənalarda: jelonka başmağı, frezer başmağı, kəmər başmağı və tormoz mexanizmi – tormoz başmağı – tormozlayıcı qurğu (dəmir yolu termini) mənasında daha fəal şəkildə işlənməkdədir [6, s.83].

Rus dilində biologiya sahə termini kimi də *başmaqça* (башмачка) – çiçək adı (formaca başmağa oxşadığına görə) kimi istifadə olunmuşdur. Başmaqça çiçəyi zambaqçiçəklər fəsiləsinə mənsubdur. Rus dili terminologiyasında digər çiçək adı orxideya-pafiopeilum çiçəyi də bu dildə – *başmaqça* adlanır. [2, t.18. s.543] (Bu çiçək bizdəki süsən (iris) çiçəyinə bənzəyir. Rus dilində başmaq sözü ilə bağlı başqa bir bitki adı – “Марьян башмачок” çiçək adı da var [5, II, 577].

Deməli, həqiqətən də “türkizmlər özünün ilkin semantik mövqeyində məişət sözləri olsalar da semantik dəyişmənin ümumdil tendensiyasına uyğun olaraq əlavə mənalara qazanaraq müxtəlif terminoloji sferalara daxil ola bilirlər” [12, s.10]. Əlbəttə ümumişlək keyfiyyətdə olan bir sözün terminləşmə xüsusiyyəti birdən-birə yaranmır. Bu ciddi dil prosesində yalnız elmi anlayış sabitləşdikdə, onun mənası dəqiq və konkret olduqda onu müəyyən olunmuş elmi adla adlandırmaq olur. Bu baxımdan *башмак* leksik vahidinin uyğun bir polisemantik bir termin olması göz

önündədir: “Müxtəlif maşın və mexanizmlərdə: dayaq, qəlib, qoruyucu və s. vəzifəsini görən çümbəcür hissələrin adı. Başmaq qalınlığı 15-19 mm. və uzunluğu 30-40 sm. olan polad halqadan ibarətdir, bu da qoruyucu kəmərin aşağı ucuna bağlanır” [1, I, s.244] və s. Rus dilinin terminoloji sistemində “başmaq” sözü ilə əlaqədar geniş şəkildə istifadə edilən terminləri qeyd edək:

Köbə - başmaq (башмак - наконечник) – tikintidə dirəkləri (beton, dəmir) bərk və ya yumşaq torpaqlara yeridərkən iti uclu başlarına geydirilən dəmir üzlük; cüt və kətanın dişlərinə taxılan başmaq şəkilli metal üzlük [4, s.49].

Başmaq foto aksesuarları (flaş, məsafəölçən, vizör) əlavə etmək üçün nəzərdə tutulmuş kamera və ya video kamera gövdəsinin üst qismində klipsi şəklində bir cihazdır. Bunlarla bərabər başmaqdan mikrofonları, GPS sensorlarını və digər köməkçi cihazları quraşdırmaq üçün ayaqqabıdan istifadə edilir.

Başmaq qurğusu – trolleybus və ya tramvayın çubuq pantoqrafının yuxarı hissəsini təşkil edən birbaşa əlaqə şəbəkəsinə bitişik bir cihazın adı.

Əyləc başmağı (тормозной башмак) – dəmir yolu vaqonlarını bərkitmək üçün bir cihazdır.

Təkər başmağı – yolun maili hissələrində nəqliyyat vasitələrinin kortəbii hərəkətinin qarşısını almaq üçün bir cihazdır.

Atma başmaq (башмак сбрасывающий) – dəmir yolunda öz-özünə və ya nəzarətsiz hərəkət zamanı qatarın relsdən çıxması üçün dəmiryolunda istifadə olunan bir cihazdır.

Başmaq – traktor tırtılının tərkib hissələrindən biridir; dayandırılıqda öz-özünə hərəkətinin dayandırılmasını, aşmamasını təmin edir.

Baruk başmağı (башмак барука) – müalicəvi ayaqqabı; ayaqdakı cərrahi əməliyyatlardan sonra terapevtik ayaqqabı.

Dayandırma başmağı (башмак противоткатные) – iş vaxtından sonra saxlayarkən avtonəqliyyat vasitələrinin, eləcə də təmirə dayanan və ya hesabdan silinməli olan aqreqlərin özbaşına hərəkətinin qarşısını almaq üçün taxılan xüsusi təkər tıxacları, dayaqqlar və üzlüklərdir.

Qaz balonu başmağı (башмак для газовых баллонов) – saxlanma etibarlılığı, təhlükəsizliyi təmin edən altlıq.

Buldozer və ya ekskavatorun başmağı (башмак экскаватора или бульдозера) – xüsusi texnikanın ağırlığını götürən tırtılın dayaq hissəsidir.

Sütun başmağı (башмаки колонные) – yaşayış evləri, saraylarda memari qurğulardan sayılan sütun başmaqları estetik gözəllik verməklə yanaşı sütunların döşəməyə bağlanan hissəsini bərkidir, onun həm də təhlükəsizliyini təmin edir. Habelə, dayaq funksiyası yerinə yetirməklə gəmidə dor ağacının və s. qurğuların davamlılığı üçün istifadə olunur.

İsti başmaq (горячий башмак) sinxonizasyon mərkəzi sinxron əlaqə sizə foto flaşlarını əlavə etməyə imkan verir.

Ülgüclü başmaq (башмаки с лезвиями) – konki ayaqqabılar

Yuvarlanan başmaq (башмак накатной) dəmir yolunda relsdən çıxmış vaqonu yenidən relslərə qaldırmaq üçün istifadə olunan bir qurğudur [3, 371; 10, 241-248].

Bu mənə zənginliyi bir tərəfdən Şərqi Slavyan dillərində türk mənşəli sözlərin fəallığını, zəruri vasitə olduğunu sübut edirsə, digər tərəfdən bu dillərdə onların terminlərin formalaşma prosesində mənbə kimi istifadə bacarığını göstərir. Materialların incələnməsi bir daha göstərir ki Şərqi Slavyan, o cümlədən rus dili informatika sahəsində çoxlu miqdarda Türk mənşəli terminlər işlənərkəndir. Bu cəhət Türk mənşəli terminlərin, xüsusən başqa dillərdə işlənən Türk dillərinə məxsus terminlər mədəniyyətlərarası münasibətlərin dildə təzahürü kimi maraq doğurduğunu deməyə imkan verir.

Nəticə: Türk dillərinə məxsus “başmaq~basmaq” sözü rus dilində işləndiyi bir çox yüz illiklər boyunca bu dildə zəruri, işlək dil vahidi olaraq həm də güclü semantik evolyusiyaya məruz qalmış, olduqca geniş dairələrə nüfuz etmişdir. Əvvəllər mühüm geyim növlərindən birinin – ayaqqabı, çəkmə növlərindən birinin adını bildirən söz, sonralar daha çox texniki istiqamətlərdə inkişaf edir, rus dilində müxtəlif mədəni-texniki terminlərin yaradılmasında – *tormoz başmağı*, *sütun başmağı*, *dəmiryolu başmağı*, *jelonka başmağı*, *frezer başmağı*, *kəmər başmağı* və *əyləc başmağı* – tormozlayıcı qurğu (dəmir yolu termini) mənasında və s. işlənir. Əsasən mühəndis işləri

istiqamətində altlıq, dayaq mənalarında onlarla termin yaradıcılığında iştirak etməklə texniki terminologiyayı genişləndirir və elmi-texniki tərəqqinin yeni nailiyyətlərinin ifadəçiləri olan terminoloji bazanın zənginləşməsinə kömək edir.

Ədəbiyyat siyahısı

1. Azərbaycan dilinin izahlı lüğəti, (4 cildə), 1-ci cild. Şərq-Qərb nəşrlər evi, Bakı, 2006
2. Большая Советская Энциклопедия в 30-х томах, Изд-во СЭ, Москва, 1969-78, т.18.
3. Большой академический словарь русского языка. (под ред. Горбачевич К.С., Герд А.С.) в 24-х томах, т.1., Москва, Наука, 2008
4. Даль В. И. Толковый словарь живого великорусского языка (в 4-х томах), т.1. Славянский Дом Книги, Москва, 2014.
5. Фасмер Макс. Этимологический словарь русского языка (4 cildə), Прогресс, Москва, 1986-1987
6. Quliyeva Xuraman. Leksik-semantik kalkalar, Azərb.SSR EA-nın Xəbərləri, (Ədəbiyyat. Dil. İncəsənət), 1990, №1, s.80-84
7. Nuriyeva Təkləli Minaxanim. Rus dilində türk sözləri, Nurlar nəşriyyatı, Bakı, 2006
8. Nuriyeva Təkləli Minaxanim. – Türkoloji etüdlər, 1-ci kitab, Bakı, ADPU nəşri, 2023
9. Sadıqova Sayalı. Terminografiyanın funksiyası və ümumi nəzəri məsələləri -Terminologiya məsələləri, №1, 2023. (s.5-12)
10. Словарь современного русского литературного языка (в17-ти томах); Т.2. ст. 241-248
11. Турецко- русский словарь, Москва, Русский язык, 1977. s.27-31
12. Юналеева Рузия. Тюркизмы в системе заимствований русского языка Советская Тюркология, 1987, №1, s.10-11

Minaxanim Nuriyeva (Tekleli)

The Turkish word “bashmak” in Russian and its terminological possibilities

Abstract

The article shows that the word “bashmak~basmak”, meaning the name of one of the important types of clothing that originally belonged to the Turkic languages - shoes, boots, was used in the East Slavic languages and penetrated into fairly wide circles. for many hundreds of years. It is explained that he expanded the technical terminology, participating in the creation of various cultural and technical terms in the Russian language - brake shoe, column shoe, railway shoe, milling shoe, column shoes, tape shoe. Using selected examples from the works of famous representatives of Russian literature and dictionaries of the Russian literary language, the article reveals the commonly used word “shoe” in the Russian language and its terminological possibilities.

Keywords: shoe, Turkish, technical, Russian, term, architecture.

Минаханым Нуриева (Теклели)

Турецкое слово “башмак” в русском языке и его терминологические возможности.

Резюме

В статье показано, что слово “башмак~басмак”, означающее название одного из важных видов одежды, изначально принадлежавшего тюркским языкам, - обуви, сапог, использовалось в восточнославянских языках и проникло в довольно широкие круги многие сотни лет. Объясняется, что он расширил техническую терминологию, участвуя в создании различных культурно-технических терминов в русском языке - башмак тормозная, башмак колонная, железнодорожный башмак, башмак фрезерный, башмаки колонные, башмак ленточный. В статье на избранных примерах из произведений известных представителей русской литературы и словарей русского литературного языка раскрывается

общеупотребительное в русском языке слово “башмак” и его терминологические возможности.

Ключевые слова: *баишмак, турецкий, технический, русский, термин, архитектура.*

Çapa tövsiyə edən: *Azərbaycan Dövlət Pedaqoji Universiteti*

Rəyçilər: *professor Mirvari İsmayılova*
professor İkrəm Qasımov